

## DİNİ BÜROKRATİKLEŞTİRME POLİTİKASI: DİNİ KURUMLARLA İŞ ÜZRE DEVLET KOMİTESİ (DKİDK) ÖRNEĞİ

### THE POLITICS OF BUREAUCRATIZATION OF RELIGION: THE CASE OF THE STATE COMMITTEE ON RELIGIOUS ASSOCIATIONS (SCWRA)

Yegane YİĞİT  
yeganeyigit@outlook.com  
ORCID: 0000-0003-2721-9793

Merve DURMUŞ  
İstanbul Medeniyet Üniversitesi  
Siyasal Bilgiler Fakültesi  
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü  
mervedurmus4190@gmail.com  
ORCID: 0000-0002-2468-3972

#### ÖZ

#### ABSTRACT

**Geliş Tarihi:**  
20.02.2023

**Kabul Tarihi:**  
26.03.2023

**Yayın Tarihi:**  
31.03.2023

**Anahtar Kelimeler**  
Bürokrasi, Dinin  
Bürokratikleştirilmesi,  
DKİDK.

**Keywords**  
Bureaucracy,  
Bureaucratization of  
Religion, SCWRA.

Devletin kamu hizmeti sunma aracı olan bürokrasiler bazen bu işlevinin ötesindeki amaçlar doğrultusunda bir mekanizma olarak da kullanılmaktadırlar. Devlet veya dönemin hâkim siyasi ideolojisi bürokrasiyi kendi düşünce, çıkar ve beklentilerini önemli yaşam alanlarına entegre etme aracı olarak değerlendirilebilmektedir. Bu çerçevede toplumsal etkinliği olan önemli alanlardan biri de dindir. Siyasi seçkinler bürokratik aygıt içinde oluşturdukları teknik birimler vasıtasıyla dinî alana müdahale edebilme ve burayı bürokrasi eliyle kontrol altına alarak kendi maddi talepleri doğrultusunda şekillendirme fırsatı yakalamaktadırlar. Bu açıklamalardan hareketle mevcut çalışma devletin bürokrasi vasıtasıyla dinî lanı nasıl şekillendirdiğini ve kontrol altında tuttuğunu incelemek amacıyla yapılmıştır. Bu amaçla araştırma kapsamında Azerbaycan'da dinî alanda faaliyet gösteren, tüm dinî kurum, kuruluş ve kurumsallaşmaların merkezî bir icra organı olan ve tekeli bir yaklaşımla dinî alanı yöneten bürokratik bir aygıt olan Dinî Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi (DKİDK) ele alınmıştır. Bu bağlamda çalışmada, politik iradenin bir sonucu olarak oluşturulan ve onun bürokratik işlevlerini uygulayan DKİDK'ya tanınan hukuki imtiyazların boyut ve sınırları çerçevesinde komitenin faaliyet ve görevlerinin amacı, kapsamı ve içeriği ele alınarak incelenmiştir.

Bureaucracies, which are the means of providing public services of the state, are sometimes used as a mechanism for purposes beyond this function. The state or the dominant political ideology of the period can use bureaucracy as a tool to integrate their thoughts, interests and expectations into important life spheres. In this context, one of the important areas with social activity is religion. Political elites have the opportunity to intervene in the religious sphere through the technical units they have created within the bureaucratic apparatus and to shape it in line with their own material demands by taking control of it by means of the bureaucracy. Based on these explanations, the present study was conducted to examine how the state shapes and controls the religious sphere through bureaucracy. For this purpose, within the scope of the research, the State Committee for Working with Religious Institutions (DKİDK), which is a bureaucratic apparatus that operates in the religious field in Azerbaijan, is the central executive organ of all religious institutions, organizations and institutionalizations and manages the religious field with a monopolistic approach, has been discussed. In this context, in this study, the purpose, scope and content of the activities and duties of the committee were examined within the framework of the dimensions and limits of the legal privileges granted to the DKİDK, which was created as a result of the political will and implemented its bureaucratic functions.

DOI: <https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.1228732>

Atf/Cite as: Yiğit, Y. ve Durmuş, M. (2023). Dini bürokratikleştirme politikası: Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi (DKİDK) örneği. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 13(1), 755-767.

## Giriş

Modern devletlerin artan kamu hizmeti sorumluluklarının vazgeçilmez iş görme aracı olan bürokrasi bazen devlet politikası olarak veya siyasi elitlerin çıkarları doğrultusunda bir toplumu kontrol mekanizması olarak kullanılabilir. Sahip oldukları ideolojileri doğrultusunda toplumu şekillendirmeye çalışan siyasi irade önemli yaşam alanlarına nüfuz ederek kontrolleri altına alma ve varlıklarına yönelik tehditleri bertaraf etme eğiliminde olmaktadır. Bu durumda kullanacakları en etkin mekanizmalardan biri de bürokrasi olmaktadır. Çünkü bürokrasi aracılığıyla önemli yaşam alanlarına yasal, rasyonel ve teknik bir nitelik kazandırmakta ve böylece kendilerine bağımlı bir hale getirmektedirler. Bu şekilde yani önemli yaşam alanlarına nüfuz ederek hem toplumu kontrol altında tutmakta hem de varlıklarına karşı oluşabilecek tehditleri önleyerek kendi istikrar ve sürekliliklerini tesis etmektedirler.

Siyasi seçkinlerin nüfuzu altına almaya çalıştıkları alanların başında ise din gelmektedir. Hem din ve devlet ilişkilerinin tarihsel seyri hem de toplum üzerindeki büyük manevi etkisi siyasilere dinî alanı denetim altında tutmak ve toplumu bu doğrultuda yönlendirmek adına büyük fırsatlar sunmaktadır. Bu kapsamda devlet, dinî değerleri maddi öğelerle bütünleştirip onları teknik çerçevede ele alarak yani bürokratikleştirerek manevi olanı kendi müdahalesine açık bir hale getirmektedir. Bu doğrultuda oluşturulan bürokratik birimlerin teknik müdahaleleri dinî alanda önemli olan birçok manevi etkenlere dokunarak onları sekülerleştirmeye çalışmaktadır. Bürokratik örgütler vasıtasıyla eğitimden mabetlerin yönetimine, atamalardan dinî öğretilerin yayılmasına birçok alanı denetimi altına alan devlet, kendi ideolojisine zıt bulduklarını tasfiye etmekte, dinî kontrol ve yönlendirme eylemleriyle de onu açık bir dönüşümsellikte buluşturarak homojen bir toplumsal manevi etkinlik inşa etmeyi hedeflemektedir.

Bu bağlamda çalışmada devletin siyasi ideolojisini dinî alana yansıtan aynı zamanda bu politik stratejinin teknik yönünü bürokratik işlevsellikle gerçekleştiren DKİDK ele alınmıştır. Bu çerçevede çalışmada DKİDK'nın kuruluş amacı, çalışma alanları, etkinlik ve yetkinlik sınırları ele alınmıştır. Komitenin kapsayıcılığı hukuki zeminin analiziyle ortaya konularak tartışılmıştır. DKİDK'nın dinî alana müdahale boyutlarının doğurduğu bağımlılık ve zorunluluk durumlarının ortaya çıkardığı sonuçlara da değinilerek devletin dine yönelik kuşatıcılık politikaları açığa kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Nitekim Azerbaycan'da DKİDK adıyla kurulan bu kurumun seküler bir deneyim olmasına karşın kendine özel manevi değer ve öğretilere sahip olan dinî alanı devletin siyasi talep ve beklentilerini aynı zamanda kendi teknik ve mekanik kapasite sınırlılıkları çerçevesinde yönetmeye çalışması da özel bir farklılığa işaret etmekte ve böylece araştırmayı çekici kılmaktadır. Öyle ki hukuki imtiyaz ve yetkilerle donatılmış DKİDK'nın, devletin dinî alanı şekillendirmesinde din görevlilerinin ötesinde seküler özelde oluşturduğu “teknik kadro” düzeneği ile “dinî bürokratikleşme” kavramını en iyi şekilde açıklıyor olması da çalışmayı önemli kılmaktadır.

Bütün bunlardan hareketle çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde bürokrasi, bürokratikleşme ve dinî bürokratikleştirilmesi kavramlarına değinilecektir. İkinci bölümde din-devlet ve din-toplum ilişkileri genel çerçevede ele alınacak, bu çerçevede devletlerin dinî bürokratikleştirme politikalarına değinilecektir. Nihayet son bölümde de DKİDK örneğinde din-devlet ilişkilerini düzenleme ve dinî alanı şekillendirme politikası olarak “dinî bürokratikleşme” kavramı stratejik bir deneyim olarak incelenecektir.

## Bürokrasi, Bürokratikleşme ve Dinî Bürokratikleşmesine İlişkin Kavramsal Çerçeve

Modern devletlerin temeli olan bürokrasi birçok farklı ve aynı zamanda pejoratif anlamlara sahiptir. Bu durum, devletin gelişme ve büyüme sürecinde bürokrasinin işleyişinde ortaya çıkan sorunlardan ve bürokrasiye karşı yöneltilen farklı yorumlardan kaynaklanmaktadır (Eryılmaz, 2017). Örneğin Weber bürokrasiyi en rasyonel örgüt biçimi olarak ifade ederken, Marx sınıf çatışmasını körükleyen bir idari örgüte atıfta bulunmaktadır. Verimsizlik, kırtasiyecilik, memurlar tarafından yönetim vb. farklı ve olumsuz anlamlarda kullanılan bürokrasi bazı akademisyenlerce de bireysel özgürlüklerin kısıtlanması ile ilişkilendirilmektedir (Bendix, 1945: 194). Tüm bu olumsuz senaryolar, bürokrasinin kötü bir itibarla tanınmasına neden olmuş ve modern devletlerin sorumluluklarını yerine getirme aracı olan bürokrasiye alternatif hizmet sunma araçları arayışına sevk etmiştir.

Bürokrasiye ilişkin bilimsel çalışmaların Alman sosyal bilimci Max Weber ile başladığı bilinmektedir. Ona göre bürokrasi, yapısal ve işlevsel özellikleriyle en rasyonel örgüt biçimidir. Weber bürokrasiyi doğrudan tanımlamamakta yapısal ve işlevsel özelliklerini ifade etmektedir. Ona göre bürokratik bir örgüt, yasalarla düzenlenen yetki alanını, emir komuta zincirini, otorite hiyerarşisini, iş bölümü ve uzmanlaşmayı ve gayrişahsiliği

içermektedir. Böylece bürokratikleşme ve bu yapısal-işlemsel özellikler aracılığıyla şeffaflık, öngörülebilirlik ve uzmanlıkta artış sağlanabilir (Weber, 1978).

Öte yandan bürokrasinin sadece kamu hizmeti sunmada bir araç olarak değil farklı amaçlar için de kullanıldığı ifade edilmelidir. Buna göre bürokrasinin bir diğer işlevi devlet idaresi ile siyasal sistem için istikrar ve süreklilik sağlama noktasındadır. Kamu hizmetleri devamlılık gerektirir ve herhangi bir sebeple ara verilmesi durumunda kaos ortamı oluşabilir. Dolayısıyla demokratik rejimlerde seçim veya darbe sebebiyle iktidarın gücü sona erse bile kamu bürokrasileri rutin olarak işlerini yapmaya ve yeni hükümete uyum sağlamaya devam ederler (Eryılmaz, 2017). Böylece bürokrasiler siyasi atmosferden etkilenmeden vatandaşlara kamu hizmeti sunmayı sürdürürler ve bürokrasinin bu işlevi sayesinde halkın ihtiyaçlarının karşılanması kesintiye uğramaz.

Bürokrasi aynı zamanda mevcut siyasi sistemlerin kendi varlıklarını sürdürme taleplerini de karşılamaktadır. Bu durumda kamu hizmetlerinin etkinlik ve verimliliği ikinci plana atılmakta ve hatta burada tek amaç rejimin sürdürülebilirliğini ve meşruiyetini korumak olmaktadır (Faghihi, 1986: 1). Tüm siyasal sistemler, iç ve dış tehditlere karşı ayakta kalmaya ve kendilerini korumaya çalışırlar. Bu amaçla bürokrasi, idari işlevleri ve teknik üstünlükleri ile korumayı üstlendiği siyasal sistemin devamlılığını sağlar (Farazmand, 2009).

Bürokrasiye ilişkin bir diğer görüş, bürokrasinin insanlar üzerindeki kontrolüne yöneliktir. Bu bakış açısı, bürokrasiyi “insanlar ve farklı yaşam alanları üzerinde kontrol uygulayan ve bu gücü ya bizzat bürokrasinin çıkarları ya da bazı (genellikle kötü niyetli) efendilerin çıkarları doğrultusunda sürekli genişleten bir iktidar aracı olarak görür (Eisenstadt, 1959: 303)”. Buna göre toplumsal hayatın herhangi bir alanının bürokratikleşmesi, devletin bu alan üzerindeki kontrolünün artması anlamına gelmektedir. Çünkü bürokratikleşme, bürokrasinin bu alanlarda yatay ve dikey genişlemesini beraberinde getirmektedir (Meyer vd., 1988). Bu kapsamda bürokratik kontrol mekanizmasının devlet veya siyasi seçkinlere toplumu kendi istekleri doğrultusunda manipüle etme olanağı sağladığı ifade edilebilir.

Bürokrasinin devletlere veya siyasi elitlere istikrar ile süreklilik sağlayan ve toplumsal düzeni tesis eden bir mekanizma olduğu görülmektedir. O halde bürokrasi aynı zamanda devletin veya siyasi seçkinlerin toplumu kendi çıkarları ve sürdürülebilirliği doğrultusunda manipüle etmelerine olanak sağlayan bir iktidar aracı haline gelebileceği ifade edilebilir. Bu durum ise yaşam alanlarının bürokratikleştirilmesi aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Çünkü bürokratikleşme, “bir bürokratik örgütün gücünün, ortaya çıkış amacının ötesinde pek çok alana yayılması, bürokrasi içindeki formelleşmenin gittikçe büyümesi ve bu formelleşme vasıtasıyla bürokrasinin yayıldığı alanları sıkı bir şekilde denetimi altına alması” anlamına gelmektedir (Eisenstadt, 1959: 303)”. Bu nedenle, bir sosyal alan bürokratikleştiğinde daha resmî ve rasyonel hale gelerek devletin ve siyasi elitlerin bu alanlara daha kolay müdahale edebilmesini sağlar (Meyer vd., 1988: 140).

Toplumu kontrol altına almak için devletler ya da siyasi elitler, toplumsal etkileşimin yoğun olduğu alanları idari aygıtla bütünleştirmekte yani bu alanları bürokratikleştirmektedirler. Örneğin bu amaç için en önemli araçlardan biri medyadır. İktidardaki siyasi elitler kendi ideolojilerini benimsetmek ve böylece kamuoyu nezdinde meşruiyetlerini sürdürmek için medyayı bürokratikleştirebilirler. Modern Rusya'da ana akım medyanın en az yarısı, Büyük Vatan Savaşı gibi Sovyet olaylarının propagandasını pekiştirmek için devletin bürokratik bir örgütlenmesi haline dönüştürülmüştür (Paulin, 2019: 7).

Siyasi elitlerin bu amaçla bürokratikleştirdiği bir diğer önemli yaşam alanı ise dindir. Dinin bürokratikleşmesi, “dinî alanın hükümetin hiyerarşik idari birimlerine dahil edilmesi ve bu durumun dinî ve toplumsal tutum ve davranışlar üzerindeki doğrudan etkisini” ifade eder (Antoun, 2006: 369)”. Diğer bir deyişle dinin bürokratikleşmesi devlet veya siyasi elitler eliyle dinî alana müdahale edebilmek ve onu kontrol altında tutabilmek amacıyla dinî alanı düzenleyen ve somutlaştıran bürokratik örgütlerin oluşturulmasıdır.

Fox (2007: 28), soğuk savaşın sona ermesinden bu yana devletlerin bürokrasi aracılığıyla vatandaşlarının dinî yaşamlarına müdahale ettiğini belirtmektedir. Bu durum ise iktidarın süreklilik ve istikrar, meşruiyetini artırma, halk desteğini alma, toplumu kontrol altında tutma ve toplumsal düzeni sağlama kaygılarından kaynaklanmaktadır. Örneğin, 1940'larda ve 1950'lerde laik siyasi seçkin yöneticiler bazı Güneydoğu Asya eyaletlerinde dinî seçkinleri bir araya toplamak ve böylece yönetebilmek için büyük yapılı din bakanlıkları kurmuşlardır (Künkler, 2018: 194). Yani burada bürokrasi, laik devlet yöneticileri tarafından dinî grupları kontrol etmek için devletin bir aracı olarak kullanılmıştır.

Bununla birlikte bürokrasi siyasilerin ideolojilerini topluma empoze etmek için bir kanal veya varlıklarını sürdürebilmeleri için bir araç olarak da kullanılabilir. Örneğin, İran'da bürokrasi “önemli bir siyasi aktör ve meşruiyetin sürdürülmesi için kilit bir araç (Faghihi, 1986: 1)” niteliğinde olmuştur. Özellikle Pehlevi döneminde bürokrasi, birincil iktidar mekanizması olarak yaşam alanlarını düzenlemede baskın bir güçtür. Pehlevi rejiminin bu yaklaşımı “ulemanın sosyal ve mesleki konumlarına, mali kaynaklar üzerindeki kontrollerine ve hatta dinî müfredata meydan okumuştur (Moazami, 2008: 42)”. Çünkü din adamlarının sayısı azalsa bile toplum üzerindeki etkileri devam etmiştir.

Bu kapsamda Pehlevi rejimi dinî bürokratikleştirerek din adamlarının bürokrasi içindeki konumlarını yeniden tanımlamıştır. Bundan sonra din, bürokratik yollarla sınırlandırılmış ve kontrol edilen bir alan olarak laik devletle yakından ilişkili hale getirilmiştir (Moazami, 2008: 49). Böylece din adamlarının “işlerine, topraklarına, gelirlerine, medreselerine, türbelerinin idaresine” el koymak için bürokrasi makinesi bir kontrol mekanizması olarak kullanılmıştır. Bununla “kitlesel köylü desteği elde etmek, meşruiyet kazanmak, rejimi muhafaza etmek, siyasi istikrar ve toplumda gücün kurumsallaşmasının geliştirilmesi (Farazmand, 1989a: 82;1989b: 81)” amaçlanmıştır.

Bir diğer örnek Diyanet İşleri Başkanlığı olarak verilebilir. Diyanet İşleri başkanlığı Türkiye Cumhuriyeti'nin en güncel olan 2021 yılı verilerine göre 130.000 personelle en büyük devlet dairelerinden biridir (diyanet.gov.tr). 3 Mart 1924'te kurulan başkanlık, devletin cumhuriyetin ilk kurulduğu yıllardaki seküler gündemi doğrultusunda İslamla ilgili kurumların kontrolünü ve İslamın ulusal entegrasyonunu sağlamayı amaçlamıştır. Dönemin iktidarı modernleşme ile dinleşme politikasını beraber götürmeye çalışmış ve dinî “politik manevralar, meşruiyet ve toplumsal nüfuz aracı” olarak kullanmıştır (Kara, 2000: 31-32). Özellikle 1980 askerî darbesinin dinî otorite sağlayıcısı olan kurum günümüzde Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (Ak Parti) dini gündemi olan Sünni mezhebinin dinî otoritesini kurma aracıdır (Künkler, 2018: 195). Buradan da anlaşılacağı üzere bürokratik bir otorite olan Diyanet İşleri Başkanlığı zamanın ruhuna göre hâkim siyasi ideolojinin toplum ve dini alan üzerinde bir kontrol ve denetim aracı olarak kullanılmıştır.

Dolayısıyla devlet ya da siyasilerin bürokrasiyi, özellikle de dinî bürokratikleşmesini, dine hukuki ve rasyonel bir boyut kazandırarak dinî alan ve toplum üzerinde bir kontrol aracı olarak kullandıkları söylenebilir. Böylece devletin her eylemi yasal ve rasyonel bir nitelik kazanacak ve bu nedenle meşru bir temele sahip olacaktır. Bu durum da ideolojilerinin ve varlıklarının istikrar ile sürekliliğini sağlayacak ve bunlara yönelik tehlikeleri bertaraf edecektir.

### **Din-Devlet İlişkileri: Dinî Bürokratikleştirme Politikası**

Din-devlet ilişki ve etkileşimleri tarihin her aşamasında varlığını sürdürerek devam etmiştir. Din-toplum-siyaset ekseninde ilerleyen ilişkilerde devlet her daim etkinliğini ve üstünlüğünü koruma ve hissettirme çabası içerisinde siyasi alanı kontrolü altında tutma eğilimini göstermiş ve uygulamıştır. Söz konusu çemberin dışında kalmak devletin egemenlik alanını gölgelemek anlamı taşımış ve böylece bu durum din-siyaset etkinliğini her daim güncel kılmıştır. Öyle ki din, manevi değerleri, devlet ise maddi aygıt ve mekanizmalarıyla toplum üzerindeki nüfuz ve etkinliğini korumaya ve mevcut düzeni seküler boyutuyla düzenlemeye çalışmıştır.

Din, bir inanç sistemi olarak insanların vicdanlarına, kalplerine ve zihinlerine hükmeden güçlü manevi değer ve öğretilerle bireysel ve toplumsal davranış biçimlerini şekillendirebilmektedir (Vergin, 2000: 13-14). Büyük dinlerin doğuşuyla birlikte kimi zaman kültürel miras yeniden inşa edilmiş, toplumsal yükseliş manevi değerler üzerine kurulmuş, etnik farklılıklar dinsel temeller üzerine oturtularak eritilmiştir (Sezen, 1990: 221-223).

Örneğin Arapların tarihteki yükseliş ve gelişimi İslam'la anılmış, (Hamidullah, 1995: 59-62) Osmanlı devletinin fetihleri, geniş topraklara yayılma güç ve etkinlikleri de dinin manevi değerleriyle kuşatılmıştır (Karpat, 2001: 10). Hıristiyanlık da farklı kollarıyla Batı'daki önemli tarihsel olaylara yön veren güçlü bir değer olarak Orta Çağ boyunca bireylerin günlük yaşantılarını kuşatmış, toplumsal ve siyasal alana yön vererek etkinliğini sürdürmüştür (Ağaoğulları, 2011: 248-249). Dinin bu çerçevedeki bir diğer belirgin örneklerinden birisi de Rus devletinin oluşum sürecinde Ortodoksluğun ona tanımlanmış kimlik belirleme misyonuyla, imparatorluğun genişleyen sınırlarının korunmasında, farklı halklar arasında ortak değerlerin üretilmesindeki etkinliği olmuştur (Tszayven, 2021: 151-156).

Böylece dinin toplumsal işlevsellikleri olan; etkileme, değiştirme, onarma, birleştirme, yönlendirme, ideoloji üretme, kimlik belirleme yönleriyle din, tarihsel süreçte siyasi alanı da bizzat etkileyerek ilerleme sağlamıştır.

Bunların yanı sıra din, yalnızca birleştirici, onarıcı özellikleriyle değil, aynı zamanda çözümleyici yönüyle de bireylerin, toplumların, halkların tutum, duruş ve tavırlarını buldukları ortamın gelişen şartlarına uygun olarak şekillendirme gücüne sahip bir olgu olarak siyasi alanı her zaman kendisine muhatap kılacak bir güce sahip olmuştur (Subaşı, 2017: 3-33). Odur ki tarihte “Kutsal savaşlar”, zaferler, zulme karşı direniş, başkaldırı gibi eylemler de dinin manevi gücüyle kitlesel niteliğe bürünerek daha geniş ve kapsamlı bir boyut kazanabilmiştir.

Bu çerçevede tarihsel süreçte dinî alanı düzenleme bağlamında devletlerin üretmeye çalıştıkları mekanizma ve kavramlar ilk aşamada sınır belirleme, nüfuz alanı paylaşma eğilimiyle ilerleme sağlamıştır. Fransız devrimiyle birlikte din dünyevi alandan uzaklaştırılmaya, kendi manevi sınırlarına çekilmeye zorlanmıştır. Laiklik kavramı üretilerek din toplum, eğitim ve siyaset gibi seküler yaşamın önemli ünitelerinden silinmeye çalışılmıştır. Ciddi nüfuz kaybı yaşayan din, bir gerçeklik olarak XX. yüzyılın 70-80’li yıllarından yine bir gerçeklik olarak gündemi meşgul eden gücünü göstermeye başlamıştır (Raiser, 2013: 1-40). Bu gelişme karşısında dine yönelik oluşturulan yaklaşımlar çerçevesinde ortaya konulan sekülerizmin, insanların dünyevi taleplerinin yanı sıra manevi ihtiyaçlarının da karşılanmasının göz ardı edilemeyecek kadar önemli bir değer olduğunun kabul edilmesini ifade eden bir strateji olduğu söylenebilir. Katı ve radikal laikliği ılımlaştırıcı bir denge unsuru olarak da değerlendirilebilen sekülerizm, devletler tarafından dinî alanın şekillenmesinde modern dünyanın önemli yönetsel perspektifi olarak görülmektedir (Sayyid, 2016: 216-217).

Ancak geliştirilen söz konusu yeni kavram da dinî günümüzde kendi sınırları içinde tutma, bireysel ve toplumsal hareketliliği kontrol etme noktasında ciddi ve rasyonel bir yaklaşım olarak yerini büyük ölçüde bulamamıştır. Adeta politik, stratejik veya teorik bir bakış açısı olarak değerlendirilebilen sekülerizmin, devletlerin dinî alan üzerindeki kontrol ve denetim taleplerini tam anlamıyla karşılamada yetersiz kaldığı gerçeği bu amaçla geliştirilen yasal düzenleme girişimleriyle de kendini gösterebilmektedir (Göle, 2012: 15-19).

Nitekim devlet harekete geçirdiği üniteleri aracılığıyla mevcut düzeni politik beklentileri doğrultusunda korumaya ve sürdürmeye çalışmaktadır. Tam da bu noktada tarihsel süreçte devletler dinî alanla ilişkilerini düzenleyecek yeni idari yöntemlere her daim ihtiyaç duymuş ve dinî alanın mekanik aygıtların dışında kalmasını engelleyecek farklı yollar da aramışlardır. Bu doğrultuda devletlerin, manevi değerleri maddi öğelerle eşleştirme, bağdaştırma, uhrevi olanı dünyevi alana tanımlayarak onu somut bir niteliğe büründürme dolayısıyla da insanların iç dünyasını kaplayan değerlerin seküler talepkârlıklarla düzenleme ve yön verebilirliğini kolaylaştırma eğilimleri onları hep bir sistem arayışına sevk etmektedir.

Bu bağlamda günümüz dünyasında din-devlet ilişkilerinin düzenlenmesi, her iki alan arasında belirlenen mesafe ve sınırların çizilmesi ülkelere, onların tarihsel, kültürel ve sistemsel yapılarına göre farklılık arz etmektedir. Bu yönetsel sistemler: Laik, Teokratik ve Karma olarak ayrılmaktalar. Bu çerçevede modern laik devletlerin de dinî alanı düzenlemede uyguladıkları “karma” modelde dinle devletin etkileşimi bariz bir şekilde kendini göstermekte, siyasi irade dinî alanı kendi stratejik ve ideolojik çizgisine göre şekillendirmeye çalışmaktadır (Çaha, 2019: 42-46). Seküler ve dinî alan üzerinde mutlak iradeyi sağlayan idari ve siyasi uygulamalarda da bulunan kimi devletler, manevi alanı seküler talepkârlıkları çerçevesinde değerlendirmeye ve yorumlamaya tabi tutarak, manevi alanı merkezîyetçi anlayış bağlamında yönetecek yeni yasal düzenlemeler içeren mekanik aygıtlar oluşturmayı hedeflemektedirler.

Bu ilişkileri düzenleyecek bir sonraki önemli evre ise oluşan kurumsallaşmış dinî örgütlerle ilişkilerin tesis edilmesi olacaktır. Bu süreç ikili, üçlü ve çoklu ilişkiler ağını da gündeme getirmiştir. Zira kurumsallaşma, merkezi ve yerel yönetimlerden ve bu kurumlarda görev alan çok sayıda insan kaynağından oluşan devasa bir sistem gerçeğini de siyaset gündemine taşımıştır (Yıldız, 2000: 2). Dolayısıyla da toplumsal bir güç olarak dinin devlete rakip olma durumu gerçekleştirilen tüm politik uygulamalarla birlikte yine de tam anlamıyla ortadan kaldırılamamıştır.

Bu aşamada devlet kurulan dinî kurumsal örgütlerle iletişimsel boyutunu bir adım ileriye taşıyarak yasal zemine oturtmaya çalışmaktadır. Kanun ve yasalarla sınır ve yetkileri belirlenen bir üst oluşum olarak devlet, dinî alanı da rasyonel boyutta ele almaya, onunla olan ilişkilerini de bu sistem çerçevesinde tesis etmeye çalışmaktadır. Dinî alanın denetim ve kontrolünü daha sistematik ve sonuç verir bir düzeye taşımak, devletin birer garantici yöntemi olarak da değerlendirilebilir. Bu çerçevede devreye bürokrasi ve onun aygıtları girmekte, her iki alanın sınırı yasal çerçeveye düzenlenirken diğer taraftan da kanunlarla kuşatılan bir rasyonellik manevi alanın üzerini kaplamaktadır (Yıldız, 2000: 1-2).

Bu çerçevede din ve devlet arasındaki ilişkiler yeni boyut kazanarak onlar arasında dikey bir entegrasyon süreci gelişim sağlamaya başlar. Maddi ve manevi, uhrevi ve dünyevi olarak tamamen birbirinden ayrı olan iki alanı zorunlu olarak aynı paydada buluşturan yasalar devreye girer. Dinî alan devletin hiyerarşik yapılanmasının bir üyesi olarak onunla olan ilişkilerini ast üst şeklinde sürdürme zorunluluğu çerçevesinde geliştirir (Taş, 2007: 82-84). Böylece kendi bünyesinde kurumsallaşmaya giden dinî alan bu süreçle birlikte devletle olan ilişkilerini onun bürokratik oluşumu içinde de sürdürmeye devam eder. “Dinî bürokratikleşme” politikası din-devlet ilişkilerinin seküler alanın talepkârlıklarıyla özdeşleşme çizgisini takip ederek yol almasını hedefler. Söz konusu politika kapsamında devlet aynı zamanda iki alan arasındaki ilişkileri pekiştirecek ve iletişimsel süreci daha sağlam temellere oturtacak bürokratik işleyişin tüm teknik ünitelerini de harekete geçirerek tam teşekküllü bir işleyiş ortaya koyar. Dinî kurumsallaşma yapılarıyla devlet arasındaki mali, idari, hukuki, yönetsel usul ve esasların sınırları kanun ve yasalarla belirlenir. Bu ilişkileri sürdürecekt teknik kadro ihtiyacı da devletin bürokratik aygıtları içinden temin edilerek süreç yönetilir (Gasimov, 2020: 1-7).

Bununla birlikte bu politik yaklaşımı benimseyen devletlerde süreç farklı form ve yöntemlerle gelişim sağlamakta, onların tarihsel birikim, deneyim ve yönetsel kültürlerine göre şekillenmektedir. Bu bağlamda çalışmada Azerbaycan’da din-devlet ilişkilerinin düzenlenmesinde devletin dinî bürokratikleştirme politikası, “Dinî Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi” çerçevesinde ele alınarak incelenmiştir.

### **Dinî Bürokratikleştirme Bağlamında Azerbaycan “Dinî Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi”**

Tarihsel süreçte Azerbaycan’da dinî alanın düzenlenmesi, “Kafkas Müslümanları İdaresi” (KMİ) özelinde kurumsallaşan yapılanmanın faaliyetleriyle gerçekleştirilmiştir. Çarlık Dönemi, Sovyetler Birliği ve ardından dabağımsız ve demokratik üç sistem tecrübe eden dinî idare devletle olan ikili ilişkilerini çoklukla tarihin farklı dönemlerinde süregelen politik statükoya göre de belirleyerek ilerlemek zorunda bırakılmıştır. Bu ikili ilişkiler Sovyetlerin dağılmasını müteakip kurulan özgür Azerbaycan Cumhuriyetinde de sürdürülmüş, manevi alanın yönetilmesi ve toplumsal dinî ihtiyaçların karşılanmasında karşılıklı uzlaş ve iş birliği doğrultusunda gelişim sağlamıştır.

İlk dönemlerde bu ilişkileri düzenleyecek yasal zemin, genel itibarıyla sınırları çizilmiş Anayasal hukuk ile belirlense de KMİ’nin devletle olan ilişkisel boyutu siyasi stratejiler çerçevesinde belirlenen bir yaklaşım çerçevesinde gerçekleşmiştir. Bu politik yaklaşımlar her iki alan arasında yatay bir ilişki durumunu da ön plana çıkarmıştır. Dinî alanı temsil yetkisini elinde bulunduran ve bağımsızlıkla birlikte toplumsal etkinliğini tekrardan yeşerten dinî idare büyüyen ve gelişen sistemsel yapısıyla kendine daha geniş alan açan bir merkez ve yerellerden oluşan geniş çaplı bir “ağ” oluşturabilmiştir. Böylece devletin dinle olan ilişkileri dinî idarenin yapısı itibarıyla çok boyutlu bir düzene geçiş sağlamıştır.

Bu çerçevede Azerbaycan cumhurbaşkanınının 544 sayılı fermanıyla 2001 yılında “Dinî Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi” (DKİDK) ihdas edilmiştir. Böylelikle devletin dinî alanla olan ilişkileri politik olanın ötesine taşınarak bürokratik bir nitelik de kazanmıştır. Artık ilişkilere “yasa”, “hukuk”, “teknik”, “mekaniklik”, “hiyerarşi” gibi terimler de eklenerek rasyonellik atfedilmiştir. Anayasa’nın “din özgürlüğü”ne vurgu yapan 48. maddesini baz alarak faaliyet sınırları belirlenen DKİDK, bu kanun kapsamında dinî alanın düzenlenmesine yönelik tüm devlet ünitelerini seferber eden bürokratik bir aygıt olarak faaliyetini sürdürmeye başlamıştır (www.scwra.gov.az).

Cumhurbaşkanı fermanıyla yürürlüğe giren ve DKİDK’yla ilgili düzenlemede yer alan “Genel Hükümler”in 1-6. maddeleri komitenin amaç ve kapsamını belirlemektedir. Bu maddelere göre DKİDK, devlet politikasının dinî alanda uygulanmasını sağlayan, dinî kuruluşlara yönelik ilgili devlet kurumlarının çalışmalarını koordine eden merkezi bir icra makamıdır. Aynı zamanda DKİDK tarafından alınan kararlar dinî oluşumların yanı sıra ilgili devlet kurumları için de bağlayıcı nitelik taşımaktadır. DKİDK merkez ve yerel şubelerden oluşmakta, bütçesi devlet tarafından ve mevzuatta belirtilen diğer kaynaklardan da sağlanmaktadır. Buna karşın DKİDK dinî kurum ve kuruluşlara herhangi bir maddi destek sağlamamaktadır (Genel Hükümler, madde 1-6). Buradan hareketle DKİDK dinî alanı düzenleyen ve devletin politik ideolojisini bu alanda uygulayan seküler boyutlu bürokratik bir aygıt olarak oluşturulmuştur. Merkezî bir aparat niteliği taşıması ise DKİDK’yı tüm din Dinî alanı karar ve uygulamaları noktasında kuşatıcı ve bağlayıcı kılmaktadır. Dinî alanı düzenleyen kurum olmasına karşın kuruluş

amacı ona seküler boyut da kazandırmaktadır. Bu bağlamda kurum dinî ve manevi bilgiler ışığından daha çok teknik doğrultuda ilerleme sağlayan rasyonel bir bürokrasiyi temsil etmektedir.

DKİDK'yla ilgili düzenlemenin 6. maddesi ise onun faaliyet alanlarını belirlemektedir. Bu maddede DKİDK'nın, "din özgürlüğü" nün temini, buna yönelik devlet politikasının oluşturulması ve uygulanmasının sağlanması gibi istikametleri yerini bulmaktadır. Bunların yanı sıra "dinî itikat" alanında eğitsel faaliyetlerin geliştirilmesi de komitenin çalışma sınırları arasında yer almaktadır. Bu bağlamda DKİDK dinî eğitim meselelerine de müdahil olmakta ve onları düzenleyebilmektedir. Söz konusu "dinî özgürlükler" ve dinî eğitim meselelerinin yanı sıra komite dinî kurumların devlet kayıtlarını da yapma salahiyetine sahip bir kurum olarak tescil yetkisini uygulayabilmektedir (Faaliyet alanları, madde: 6-1-6-1.6.).

Bu bağlamda DKİDK politik iradenin manevi alan üzerindeki etkinliğini gerçekleştiren bir kurum olarak hem teknik hem de bürokratik işlevselliğinin sınırlarını geniş tutmaktadır. Dinin değer ve kavramlarla kuşatılmış öğretici ve aktarıcı alanına girebilmekte, dolayısıyla manevi alanı sadece toplum nezdinde değil, kurumsallaşan dinî yapılanmanın bünyesinde de düzenleyebilmektedir. Bu düzenleme boyutu kurumu aynı zamanda toplum ve din arasında belirli bir mevzide de konuşturmakta. Dolayısıyla dinî alanın öğretici yönünü de kontrol altında tutan politik bir yaklaşım doğrultusunda onun aktarıcılık sürecine de denetleme, kısıtlama veya yasak getirebilmektedir. Ya da kurumun belirlediği dinî eğitim içeriği doğrultusunda süregelen toplumsal bir bilinçlendirme eylemini devletin menfaatleri çerçevesinde geliştirilmesini sağlamaktadır. Bu yaklaşım çerçevesinde DKİDK'nın adeta din ve toplum arasında devletin stratejik çıkarlarını gözetleyen ve koruyan bir "bekçi" görevi de üstlendiği söylenebilir.

DKİDK'yla ilgili düzenlemenin 7. maddesi ise komitenin görevlerini özetlemektedir. Bu görevler, "din özgürlüğü" kanununun tatbikinin sağlanmasından dinî eğitim faaliyetlerinin düzenlenmesi, kontrolü ve denetlenmesi, din adamlarının eğitimi ve tasdik süreçlerine kadar uzanan geniş bir yetki alanını kapsamaktadır (Komite görevleri, madde: 7-7.18).

Dinî alanı çevreleyici bu yetkinlik aynı zamanda DKİDK'ya bu alana yönelik ciddi hukuki zemin de sağlamaktadır. Düzenlemenin 7. Maddesinin 6. bendi komitenin dinî kurumların işleyişleri ve faaliyetleriyle ilgili her türlü bilgiye ulaşma ve temin etme hakkını düzenlemektedir. İlgili madde: "Dinî merkezlerden, dinî makamlardan ve diğer dinî kurumlardan bilgi alarak genel bir bilgi bankası oluşturmak" şeklinde özetlenmiştir.

Dinî içerikli eserlerin ve kitapların basımı ve satışı ile ilgili onayın verilmesi durumu da komitenin görüşüne ve kararına bağlı kılınmıştır. Bu durumu öngören 7. Maddenin 8. bendi "Dinî literatür (kâğıt ve elektronik şekilde) ses ve video materyalleri, mal ve ürünler ile dinî içerikli diğer bilgi materyallerinin teolojik incelenmesinin sağlanması" şeklinde yerini bulmaktadır.

Cumhurbaşkanı fermanıyla ihdas edilen kurum işleyiş ve faaliyetleriyle ilgili ona rapor sunmakla da mesul kılınmıştır. Düzenlemenin 7. maddesinin 9.-1. bendinde bu sorumluluk "Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanına yılda iki kez ülkedeki dinî durumla ilgili raporların sunulması" ifadesiyle yerini bulmuştur.

Dinî kuruluşların devlet kaydını gerçekleştirmede yetkili kılınan DKİDK, aynı zamanda 7. maddesinin 9.-2. bendine uygun olarak onların iptali ile ilgili de mahkemeye müracaat edebilmektedir. Sadece yetkileri dinî kurumların fiziki alanlarıyla sınırlandırılmayan komite aynı zamanda ibadet yerleri ile ilgili de görüş, kanaat ortaya koyabilmektedir. Bu durum 7. maddenin 9-7. bendinde "Dinî ibadetlerin inşasının ve yeniden kurulmasının uygunluğu hakkında görüş bildirmesi" şeklinde açığa kavuşturulmuştur.

Özellikle din eğitimi alanında geniş yetkilere ve bu alana yönelik ciddi etkinliğe sahip olan DKİDK, dinî eğitim kurumlarının işleyiş ile ilgili karar alma, kullanılan literatürün içeriğine yönelik de görüş bildirme hakkına sahiptir. Konuyla ilgili olan maddeleri aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz:

- 7.10-4. madde: "Dinî eğitim kurumlarında tespit edilen hukuk ihlalleri hakkında ilgili devlet kurumlarına bilgi verilmesi" şeklinde düzenlemede yerini bulmuş, hukuki yetki tüm dinî tedris alanlarının içeriksel faaliyetleri üzerinde denetim, kontrol ve kanaat yetkisini DKİDK'ya tanımıştır.
- 7.10-5. maddede: "Din eğitimi veren kurumlar hariç, mülkiyet şekli ne olursa olsun, din bilimleri, dinler tarihi, din-bilimsel, din-felsefi konular ve kutsal din kitaplarının esaslarına yönelik eğitim programlama ve öğretim materyallerine katılmak ve hazırlanmasını onaylamak" özetlenen bu kanun ise komiteyi açık bir şekilde dinî eğitim alanına yönelik düzenleme ve belirleme konusunda tam anlamıyla yetkili tanımıştır.

- 7.10-7. maddede “*Dinî yayınevlerinin tesis edilmesine yönelik taleplere görüş bildirilmesi*” şeklinde vurgulanan düzenleme ise DKİDK’nın yetki alanının literatür basımı ve gelişimiyle sınırlanmadığını, aynı zamanda dinî/manevi alanla ilgili kurulan matbaaları da kapsamaktadır.
- 7.10-8. madde: “*İslam dinine mensup olan din adamlarının tasdikine katılm*”. Bu durum din adamlarının faaliyete başlama sürecinde devletin ilgili birim ve yetkililerince bir onaylanma durumunun zorunluluğunu göstermektedir.
- 7.10-9. maddede ise atama ve göreve başlama süreçleri: “*Yeni din adamları da dâbil olmak üzere din adamlarının ibadethanelere atanmasına ilişkin meseleyi din merkezi veya şube nezdinde gündeme getirmek*” şeklinde özetlenmektedir. Bir önceki maddenin devamı ve tamamlayıcısı olarak değerlendirebileceğimiz düzenleme, din görevlilerinin meslekte atama veya yükselme şartlarına uygunluk durumunun belirlenmesi de DKİDK’nın kanunla ona tanınmış yetki ve sorumlulukları arasında yer almaktadır.
- 7.10-10. madde: “*Tüzükte, dinî değerlerin aktarımı ile ilgili olan faaliyet alanlarında, ticari olmayan tüzel kişilerin devlet tescili için görüş bildirmek*” şeklindedir. Dinî eğitimin yanı sıra bir o kadar da önemli olan ve tedris sürecinin bir diğer kolunu oluşturan dinî anlatı ve aktarımlar ile bunu gerçekleştirecek olan kişiler de DKİDK’nın görüşüne muhtaç olarak gelişim sağlamaktadırlar.
- 7.10-11. madde: “*İslam dinî ile ilgili ayin ve merasimleri gerçekleştiren kişiler hakkında fikir bildirmek*” şeklinde belirtilmektedir. Bu madde devletin belirlediği sınırlar çerçevesinde onun görüş ve önerilerini dikkate alarak görevini icra eden din görevlilerine işaret etmektedir. Öyle ki Azerbaycan Müslümanları açısından büyük önem arz eden dinî ayin ve merasimlerin gerçekleştirilmesi aynı zamanda bir o kadar da devleti ilgilendiren önemli bir süreci kapsamaktadır. Bu bağlamda bu törenleri uygulayan kişiler de onların tutum ve davranışları da devletin politik çizgisini etkileyici eylem ve söylemler olarak değerlendirilmektedir. Bundan olacak ki, bu görevleri icra eden din görevlilerinin de uygunluk kriter ve kıstasları bizatihi DKİDK’nın inisiyatifleriyle tescil ve tasdik edilmektedir.
- 7.10-14. madde ise düzenlemede aşağıdaki şekilde belirtilmektedir: “*Kafkas Müslümanları İdaresinin başvurusuna istinaden yurtdışında din eğitimi almış Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşlarının İslam dinî ile ilgili ayin ve törenleri yapmalarına muvafakat verilmesi*”. Bu maddede yer alan KMİ ise yukarıda vurguladığımız ve Azerbaycan’daki dinî alanın kurumsallaşmasını ve düzenlemesini sağlayan bir kurum olarak faaliyet göstermiş olsa da idarenin, din görevlilerinin atanması veya görev yapma yeterlilik ve uygunluk durumlarına ilişkin inisiyatif konusunda kısıtlı yetkiye sahip olduğu görülmektedir.
- 7.12. madde dinî alana yönelik politik uygulamalarda aynı zamanda iletişim araçlarının da etkin kullanımına ilişkin “*Din eğitimi çalışmalarının genişletilmesi, dinî çatışmaların önlenmesi amacıyla kitle iletişim araçlarıyla çalışma alanında faaliyet gösteren ilgili kurumlara ortak tedbirlerin alınması*” ifadesi yer almaktadır. İlgili maddeye göre komite, dinî alanın yönetilmesinde kolaylaştırıcı ve destekleyici etken olarak medya organlarını da etkin bir şekilde kullanmakta ve bu yönde kamuoyu oluşturmayı da ihmal etmemektedir.
- 7.13. madde ise ülkede faaliyet gösteren dinî kursların istikrar ve sürdürülebilirliğinin de DKİDK’nın alacağı karara bağlı olarak gelişim sağlanacağına işaret etmektedir. Maddede bu durum “*Mukaddes kitapları öğrenme kurslarına yönelik kontrolün yapılması, “Din Özgürlüğü hakkında” Azerbaycan Cumhuriyeti kanununa uygun olarak faaliyet göstermeyen mukaddes kitapları öğrenme kurslarının faaliyetine son verilmesi ve ilgili dinî merkeze bilgi verilmesi*” şeklinde belirtilmektedir.
- 7.15. maddede ise dinî eğitim sisteminin devletin belirlediği şartlar çerçevesinde düzenlenmesi “*Din alanında uzman yetiştirmek ve niteliklerini arttırmak için tedbirler almak, mesleki gelişim kursları düzenlemek*” şeklinde ifade edilmektedir.

Din-devlet ilişkilerini düzenleyen bu maddeleri özetleyecek olursak ortaya çıkan çerçeve dinî bürokratikleşme eğilimini tüm yönleriyle ortaya koymaktadır. Devlet dinî alanla olan ilişkilerini tümüyle hukuki zemine oturarak ilerleme sağlamaktadır. Bu kapsamda DKİDK oluşturulan hukuki çerçeve doğrultusunda devletin tüm imkânlarını seferber ederek dinî alan üzerinde mutlak etkinliğini sağlamakta ve sürdürmektedir.

DKİDK özelinde oluşturulan bürokratik mekanizma, dinî kurum ve oluşumların, onların çalışma ve faaliyetlerini yalnızca toplumsal alana değil, aynı zamanda iç meselelerine de müdahil olma hakkına sahip olmakla birlikte onlarla ilgili bilgileri de toplamaktadır. Bu bilgiler ışığında ileriye dönük yeni kararlar da alınabilmekte olumlu veya olumsuz değerlendirmeler ortaya konabilmektedir. Bu bürokratik mekanizma devletin denetim, kontrol,



düzenleme ve yönlendirme sınırlarını geniş tutmakla birlikte, dinî kuruluşları da bu geniş yetki ve güç karşısında devletin teolojik bakış açısına uyum sağlama noktasında zorunlu bir yola sevk etmektedir. Nitekim devletin politik çizgisinin “ihlali” söz konusu dinî oluşumun feshedilmesiyle de sonuçlanabilmektedir.

Bu doğrultuda Azerbaycan’daki tüm Müslümanları kapsayan KMİ de bizzat devlete ve böylece onun bürokratik işleyişine tabi tutulmuştur. Onun dinî işler ile ilgili aldığı kararlar büyük ölçüde ilk aşamada DKİDK’nın onayına sunulmaktadır. DKİDK’dan gelecek direktifler doğrultusunda bir sonraki adımlar belirlenmekte, çalışma istikametleri oluşturulmaktadır.

Böylece DKİDK vasıtasıyla oluşturulan “dinî bürokrasi” onun koşul ve şartları devletle KMİ arasındaki ilişkileri düzenlemektedir. Yapısal olarak kurumsallaşan KMİ sonuç itibarıyla devletin yönetsel hiyerarşisine de girmektedir. Bu hiyerarşinin bir üyesi olarak KMİ, dinî alanın düzenlenmesi ve toplumsal yönlendirme işlevlerini devletin öngördüğü çizgi ve sınır çerçevesinde gerçekleştirmektedir.

### **Sonuç ve Değerlendirme**

Dinle devlet arasındaki ilişkiler tarihsel süreçte kimi zaman uzlaşmacı kimi zaman çatışmacı bir düzeyde ilerleme sağlamış ve bu gelişmeler sonucu her iki alan arasında bazen yatay bazen dikey bir hiyerarşik sistem oluşturulmuştur. Bu iki durumda da aralarındaki iletişimsel süreç hiçbir zaman kapanmamıştır. Şöyle ki toplum üzerinde etkin bir güç olarak varlığını koruyan ve kendine alan açan din, manevi bir değer olarak düzen, istikrar, gelişim, değişim gibi önemli siyasi süreçlere de eşlik edecek etkiye her zaman muktedir olmuştur. Bu değerler insanların manevi “öz”lerine dokunacak kadar güçlü, toplumsal davranış ve statülerini belirleyecek kadar da etkili olmaktadır.

Dinle toplum arasındaki bu etkileşim, tarihin farklı dönemlerinde siyasilerin gündemini sürekli meşgul etmiş ve devletlerce geliştirilen stratejilerin hep ön saflarında yer almıştır. Dinî alanı yönetmek, onu kontrol etmek veya yönlendirmek bağlamında çeşitli idari kavram ve mekanizmalar oluşturulmaya çalışılmıştır. Manevi olan her şeyi maddi olanla özdeşleştirmek veya uhrevi olan değerleri dünyevi olanla örtüştürmek ve onları seküler talepkârlıklar doğrultusunda kullanışlı hale dönüştürmek gibi meseleler devletlerin dinî alana yönelik egemenlik politikalarını güçlendirecek adımlar olarak görülmüş ve yorumlanmıştır.

Bu bağlamda dinin toplumsal etkinliğini kabullenen devletler, onu merkezî bir yapıda birleştirerek, iletişimsel süreci kolaylaştıracak ve aynı zamanda verimli sonuçlar alınacak bir kalıp çerçevesinde değerlendirme ihtiyacı ve zorunluluğu hissetmektedirler. Öyle ki günümüzde Azerbaycan’da faaliyet gösteren KMİ de tarihsel süreçte Çarlık Rusyası’nın bir kurumu olan ve tüm Kafkas Müslümanlarını aynı çatı altında birleştiren bir oluşum olarak bu perspektifte ihdas edilmiştir. Bu kurumsal yapı sonradan Müslümanlara yönelik politik süreçlerin yönetilmesinde merkezî bir kurum olarak Çar ve Sovyet yönetiminin politik direktifleri doğrultusunda ilerlemeye çoğunlukla mecbur bırakılmıştır.

Dinî kurumsallaşma özelinde din ve onu temsil eden görevliler aynı çatı altında birleştirilmiş ve devletin bu alana yönelik kontrol ve denetim girişimleri de artık çok daha kolay bir hal almıştır. Dolayısıyla devlet, dinî alanı yöneten kurumun amirlerini muhatap olarak görmüş ve böylece dar çerçeveden geniş alanı kapsayacak ve ona etkileme fırsatı sunacak bir mekanizmaya kavuşmuştur. Fakat bu ilişkiler ilk aşamada politik nitelik taşımış, onlar arasındaki hiyerarşik düzen çerçevesinde talimat ve emirler de siyasi alanın talep veya baskıları doğrultusunda gelişim sağlamıştır.

İki alan arasındaki ilişkilerin boyutu, kapsamı ve sınırları bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde tekrardan gözden geçirilmiş, iletişimsel süreç politik düzeyden hukuki zemine geçiş sağlamıştır. Devlet, dinî alanı yönetme ve egemenliğini sağlamlaştırma yaklaşımı doğrultusunda yeni düzenlemelere gitmiş ve bu ilişkileri yasal/rasyonel çerçevede temellendirmiş ve böylece dinî kurumsallaşma ekseninde gelişim sağlayan iletişimsel süreç dinî bürokratikleşme mekanizmasıyla pekiştirilmiştir. Bu bağlamda devletin mutlak iradesini, onun ideolojik yaklaşımını, siyasi stratejisini dinî alanda uygulayacak ve sınırları hukuki düzenlemelerle kuşatılmış, bağlayıcı, katı ve hiyerarşik bir nitelik taşıyan DKİDK bağlamında bürokratik bir aygıt oluşturulmuştur.

Buradan hareketle devlet, dinî alanla ilişkilerini düzenleyen ve aracı kurumu olan DKİDK’yı, dinî alanı kontrolü altında tutmak ve bu çerçevede olan tüm çalışma ve faaliyetlerin istikametlerini yukarıdan belirlemek için geniş hukuki imtiyaz ile donatmıştır. Böylece DKİDK hem Müslüman hem de azınlıkları temsil eden diğer dinî kuruluşların faaliyetlerini düzenleyen, onların çalışmalarına yön veren devletin önemli bir bürokratik

mekanizmasına dönüştürülmüştür. Bu çerçevede DKİDK, dinî kuruluşları değerlendiren, tescil eden ve faaliyetlerinin devamlılıklarına yönelik olumlu veya olumsuz görüş belirten bir kurum olarak tekeli bir statüye sahip, kararları kapsayıcı ve bağlayıcı özellik taşıyan devletin politik bir mekanizması olarak çalışmalarına yön vermektedir. Dolayısıyla DKİDK devletin menfaat ve çıkarları doğrultusunda dinî alanı şekillendiren bir kurumdur.

Bu doğrultuda dinî kurumsallaşmanın kendi bünyesinde gerçekleştirdiği ve devletle uzlaşma çerçevesinde geliştirdiği çalışma ve faaliyetler yerini dinî bürokratikleşme bağlamında oluşturulan katı hiyerarşik bir düzene bırakmıştır. Yetki alanları daraltılmış, karar alma irade ve inisiyatifleri doğrudan devlete devredilmiştir. Böylece dinî alana yönelik hukuk ve yasalarla temellendirilmiş zorunlu bir ilişkisellik ile bağlılık ortaya konmakta ve devletin belirlediği stratejik çizgiler doğrultusunda ilerleme süreci gözletilmektedir. Aksi durumda yasalar devreye girmekte ve DKİDK'nın kararıyla da kuruluşların varlıklarına son verilebilmektedir. Böylece devletin egemenliğini dinî alanda esnetecek hiçbir alan bırakılmamaktadır.

Öyle ki dinî eğitimden, atamalara, kayıt ve tescilden feshetmelere, ayin ve törenlerin içerik ve düzenlemelerinden, dinî yayacak ve aktaracak kişilerin belirlenme veya görevlerinden alınmalarına, dinî içerikli literatür tarama ve ekspertiz işlemlerinin gerçekleştirilmesine kadar uzanan geniş yetki alanını kapsayan merkezîyetçi bir idari mekanizmayla donatılmış DKİDK aracılığıyla devlet, manevî alan üzerinde mutlak iradesini garantiye almıştır.

Sonuç olarak, dinî bürokratikleşme politikası kapsamında dinî kurumsallaşma olarak nitelendirdiğimiz alana dahil olan tüm dinî kurum ve kuruluşlar aynı zamanda devletin idari hiyerarşik bünyesine de girmekte, kanun, yasa ve düzenlemelerle bu düzenin bir parçasına dönüştürülmektedirler. Sistemin bir üyesi olarak faaliyetlerini de devlet ideolojisine ve onun siyasetine cevap verecek bir şekilde yürütmekle mesuldürler. Bu kapsamda bürokrasinin devlete, dinî alana müdahale etme ve kendi siyasi ideolojisini dayatarak burayı kontrol altında tutma amacını gerçekleştirecek bir ortam sunduğu görülmektedir.

### Kaynakça

- Ağaoğulları, M. A. (2011). *Sokrates' ten Jakobenlere: Batı'da siyasal düşünceler*. İletişim Yayınları
- Antoun, R. T. (2006). Fundamentalism, bureaucratization, and the State's co-Optation of religion: A Jordanian case study. *International Journal of Middle East Studies*, 38(3), 369-393. <https://doi.org/10.1017/S002074380638302X>
- Bendix, R. (1945). Bureaucracy and the problem of power. *Public Administration Review*, 5(3), 194-209.
- Çaha, Ö. (2013). Din ve siyaset. Yasin Aktay (Ed.). *Din ve Toplum* (ss. 34-62). Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Eisenstadt, S. N. (1959). Bureaucracy, bureaucratization, and debureaucratization. *Administrative science quarterly*, 302-320
- Eryılmaz, B. (2017). *Bürokrasi ve Siyaset: Bürokratik Devletten Etkin Yönetime*. Alfa Yayınları.
- Faghihi, A. (1986). *Bureaucracy and politics under Shah: A study of the bureaucracy in the context of Iran politics 1941-1978*, [Doctoral dissertation, State University of New York].
- Farazmand, A. (1989a). *The state, bureaucracy, and revolution in modern Iran: Agrarian reforms and regime politics*. Praeger Publishers.
- Farazmand, A. (1989b). Bureaucracy, development, and regime-politics: the case of Iran. *International Journal of Public Administration*, 12(1), 79-111.
- Fox, J. (2016). Freedom of religion in Southeast Asia: An empirical analysis. *The Review of Faith & International Affairs*, 14(4), 28-40. <https://doi.org/10.1080/15570274.2016.1248448>
- Gasimov, K. (2020). The bureaucratization of Islam in Azerbaijan: State as the principal regulator and interpreter of religion. *Central Asian Affairs*, 7(1), 1-37.
- Göle, N. (2012). *Seküler ve dinsel: Aşınan sınırlar*. (E. Ünal, Çev.) Metis Yayınları.

- Hamidullah, M. (1995). *İslam'a Giriş*. (C. Aydın, Çev.) Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
- Kara, İ. (2000). Din ile devlet arasında sıkışmış bir kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18, 29-55.
- Karpat, K. (2010). *İslam'ın siyasallaşması*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Künkler, M. (2018). The bureaucratization of religion in Southeast Asia: Expanding or restricting religious freedom? *Journal of Law and Religion*, 33(2), 192-196. doi:10.1017/jlr.2018.38
- Meyer, J. W., Scott, W. R., Strang, D., & Creighton, A. L. (1988). Bureaucratization without centralization: Changes in the organizational system of US public education, 1940–1980. *Institutional patterns and organizations: Culture and environment*, 139-168.
- Mirza, B. (2005). *Dinleri Tartışmak Şibabüddin. "Reddü'l-Hilaf Fi Fasli'l-İbtılaf: Dinlerin Hakikat Anlayışı Üzerine Oturumlar*. (İ. Ferid, U. Murat Kılavuz, Çev.) İz Yayıncılık.
- Moazami, B. (2008). The ulema and the nationalization of religious morality in Iran, 1925–63. *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, 17(1), 41-61. <https://doi.org/10.1080/10669920701862492>
- Paulin, A. (2019). Understanding the Public Apparatus: Opportunity, Dominion, Threat, Smart City *Governance*, 5–38. <https://doi.org/10.1016/b978-0-12-816224-8.00001-7>
- Sayyid, S. (2016). Sekülerizm. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD)*, 2(4).
- Sezen, Y. (1990). *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar*. İstanbul: İFAV Yayınları.
- Subaşı, N. (2017). *Din sosyolojisi*. İstanbul: DEM Yayınları.
- Taş, K. (2007). Din bürokrasisi: Türk toplumunda resmî dinî örgütlenmenin yapısı ve gelişimi. *Tabula Rasa Dergisi*, (7)19, 81-90.
- Tszyaven, T. (2021). Rol pravoslaviya v formirovanii Russkoy kulturno-tsivilizacionnoy identichnosti. *Obshestvo: Filasofiya, İstoriya, Kultura*, 5 (85), 151-156.
- Vergin, N. (2000). *Din, toplum, ve siyasal sistem*. Bağlam Yayıncılık.
- Weber, M. (1978). *Economy and society: An outline of interpretive sociology* (Vol. 2). University of California press.
- Yıldız, M.C. (2000). Dinsel bürokrasinin Türkiye'deki serüvenine kısa bir bakış. *Kamu Hukuku Arşivi*, 3, 2-3. [https://scwra.gov.az/az/view/pages/90?menu\\_id=26](https://scwra.gov.az/az/view/pages/90?menu_id=26)
- <https://stratejigelistirme.diyaret.gov.tr/sayfa/57/istatistikler>

## EXTENDED SUMMARY

In this study, the Azerbaijan State Committee for Working with Religious Institutions (DKİDK) was discussed within the scope of the bureaucratization of religion policy. In addition to regulating religion-state relations, the functioning of legal/rational and bureaucratic apparatuses within the framework of DKİDK, which is also considered as an example of the state shaping the religious sphere politically and ideologically, has been examined in this direction. In this context, the aim of the study is to clarify the policy of bureaucratization of religion, which connects a hierarchical order in religion-state relations to a legal ground with bureaucratic mechanisms, in the case of DKİDK.

In this context, the legislation of DKİDK was examined in this study and the duties and activities of the institution were discussed. At the same time, the legal status of DKİDK, which defines its scope of duty, has been analyzed in this context. The competence limits of the institution in question, which are determined by the law, on the religious field are also discussed within the scope of the study. In this context, the binding and encompassing aspects of DKİDK, as a bureaucratic apparatus of the state, in shaping the religious sphere were mentioned, and its mission in observing the strategic goals of the political will was tried to be revealed in this direction.

On the other hand, it is seen that DKİDK, which continues its activities with its encompassing nature in shaping the religious field, also clearly draws the place and boundary of this field within the administrative system. In this context, the study also includes the issues of how a strict and hierarchical order between religion and state is provided, protected and maintained by bureaucratic mechanisms. In addition, through the DKİDK, which is also considered as a control mechanism in the study, the decisiveness of the political will on the spiritual field is handled with its rational dimension. Therefore, in the study, DKİDK was also evaluated in terms of mechanics, which carried out the secular transformation process on the religious field and tried to design it. In this context, it is also included in the study that the process of overlapping or transforming between spiritual and material elements is tried to be implemented by the technical staff and related units of DKİDK.

Thus, DKİDK, which keeps its self-actualization capacity and limits as wide as possible with its controlling and directing feature of the social dimensions of the activities of Muslims and all other religious communities, as well as their working dynamics for their internal affairs, also maintains its existence as a political institution of the state. In fact, DKİDK, which maintains its effectiveness with a supervisory and controlling perspective from the field of religious education to the appointment of religious officials, can also be the only authorized institution in the dissemination or, on the contrary, the prevention of all writings and works with religious content. As a matter of fact, as an institution that legally holds the registration right of all religious organizations as a competent authority, it can also decide to dissolve these organizations when necessary. In this context, in this study, compulsory binding situations caused by the policy of religious bureaucratization were also evaluated in terms of religious organizations. Within the walls built with legal boundaries, the boundaries of the freedom area of the religious area have also been tried to be summarized within this framework. Thus, the policy of integration in religion-state relations, which was formed as a result of the bureaucratic strategy developed in a secular order, was tried to be revealed.

In this context, in this study, religion-state relations are also discussed with their historical, conceptual and social dimensions, and the transformational process of the administrative mechanism of the spiritual field developed in modern Azerbaijan is tried to be understood and moved to a more suitable context. So much so that a historical religious administration that binds all Caucasian Muslims is included in the study, and the social status of its establishment purpose and structural feature, which is determined by DKİDK within the framework of political and strategic goals in today's Azerbaijan, is also mentioned.

As a matter of fact, religion-state relations, which maintain their continuity in all systems in the historical process, but revise themselves in line with current conditions each time, have been shaped according to the systemic structure of each state and have been subjected to a process of change and transformation. These relations have developed horizontally or vertically, or in a confrontational or conciliatory way. Social activity and distribution of influence sometimes escalated tensions between the two areas, and sometimes combined them in line with common interests and interests.

This historical development and change process in religion-state relations has also been valid for Azerbaijan. In this context, the study also includes religious institutionalization formations that will unite Muslims under the same roof, in particular the religion of Islam in Azerbaijan, and how this order has undergone a process of change in today's Republic of Azerbaijan has been evaluated within the scope of religious bureaucratization policy. At the same time, it has been tried to touch on the stages and differences between the scope and order of relations between the structures with religious institutional status and the Azerbaijan state, and the religious bureaucratization process, which was later created through the DKİDK.

In this context, in this study, religion, its social and other functions, and the effect of spiritual values on the individual were mentioned in the study, and their social outputs were also discussed, and thus the necessary interactional process between the developing religion and the state was also discussed. While trying to determine the social boundaries of the religious field with different mechanisms, methods and concepts developed in this process, the search for the dimensions of law between the state and the state continued without slowing down. The communicative and interactional process with the religious field has been tried to be continued throughout history for different political reasons. Even in secular systems, religion-state relations, which continue for political stability, sustainability, social order, legitimacy and other similar reasons, are sometimes tried to be managed in an open, closed and sometimes indirect way.

In this context, for Azerbaijan, this process, as an important part of the political field, has remained up-to-date at different stages of history. The fact that religion-state relations following the transformational process, and the fact that it is an important area of a secular order in today's Azerbaijan, remain up-to-date, shows itself with the policy of bureaucratization of religion. In this context, one of the most important reasons that makes the current study up-to-date and remarkable is to what extent it is able to preserve its "social reality" behind the walls built by the bureaucracy, while trying to preserve and maintain its existence, especially in a secular system, under the absolute will of the political sphere and at the same time rationalized by law. In fact, it is now lost.